

TƏSVİRİ SƏNƏT
İNCƏSƏNƏTİN NƏZƏRİYYƏSİ, TƏHLİLİ VƏ TƏNQİDİ
DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT

UOT 746

ORCID: 0009-0008-4546-4331

DOI: 10.52094/USFQ6731

Səltənət Zakir qızı Əfəndiyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
saltanatafandiyeva@gmail.com

UMAY ANA İNANCININ AZƏRBAYCAN
TİKMƏ SƏNƏTİNDƏ YERİ

Xülasə: Təqdim olunan elmi məqalədə qədim türk inancında mühüm yer tutan Umay Ana anlayışının Azərbaycan tikmə sənətindəki təzahürü araşdırılıb. Xüsusilə, məqalənin əsas tədqiqat istiqaməti qədim türk incəsənətinin müxtəlif nümunələri ilə Azərbaycandakı dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri müqayisə edilərək təşkil etdiyi eyniliklər öyrənilib, bu tikmə sənətindəki motivlərin Umay ana simvolikası ilə bağlılığı analiz etməkdir. Bu məqalədə Umay kultunun antropomorf və zoomorf təsvirlərinin Azərbaycan geyim mədəniyyətinə necə sirayət etdiyi, xüsusilə də qoruyucu funksiyaya malik simvolların tikmə elementlərində hansı şəkildə yaşadığı araşdırılır. Araşdırma Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin tekstil və tətbiqi sənət kolleksiyaları, arxeoloji materiallar, həmçinin digər türk xalqlarının bədii irs nümunələri, Skif–Sak dövrünə aid ikonografik təsvirlər (Bessonova, Skobelev və b.) əsasında aparılmışdır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan tikmə mədəniyyətindəki bəzi nümunələr yalnız estetik ornament deyil, qədim türk inancının izlərini yaşadan motivlərdir.

Açar sözlər: Umay ana, türk mifologiyası, simvolizm, tikmə sənəti, dekorativ tətbiqi sənət, mifik motivlər, Azərbaycan, xalq sənəti

Giriş: Azərbaycan mədəniyyəti, ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi, qədim türk mifoloji inanclarının izlərini daşıyır. Umay Ana obrazı türk mifologiyasının əsas obrazlarından biri olaraq, türk xalqlarında

olduğu kimi, Azərbaycanda da qadın geyimlərinin bəzək elementlərində öz simvolik əksini tapmışdır.

Məsələnin qoyuluşu: Arxaik Umaq Ana motivinin magik, qoruyuculuq funksiyasının və bədii-dekorativ xüsusiyyətlərinin araşdırılması.

Əsas hissə: Humay adı bütün türk mədəniyyətlərində olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətinin də dərin təbəqələrində formalaşmış, zaman keçdikcə müxtəlif sənət sahələrində yenidən ortaya çıxaraq öz varlığını qorumuş bir obrazdır. Sənət nümunələrində təkrarlanan bu obraz onun köklərinin qədim türk mifologiyasına qədər uzandığını xatırladır.

Umay kultu haqqında ilkin məlumatlar əsasən Orxon–Yenisey yazılı abidələri və erkən Çin salnamələri kimi ən qədim qaynaqlarda öz əksini tapır. İslamın qəbulundan sonra belə, türk xalqları əvvəlki dini-fəlsəfi təsəvvürlərin bir çox elementlərini ənənəvi səviyyədə yaşatmış və nəticədə Umayla bağlı inanclar əsrlər boyunca müxtəlif mədəni mühitlərdə davam etmişdir. Orta əsrlərə aid yazılı nümunələr içində xüsusilə XV əsrdə qeydə alınmış “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri bu kultun izlərini qoruyan mühüm mənbələrdən sayılır. XIX–XX əsrlərdən etibarən isə Umay inancı Avropa və Rusiya etnoqrafiyasının diqqət mərkəzinə çevrilmiş, L. P. Potapov, V. V. Radlov, S. V. Anoxin, A. N. Afanasyev, G. N. Potanin kimi alimlər, eləcə də türk tədqiqatçıları Bahaeddin Ögel və Abdülkadir İnan kultun funksional xüsusiyyətlərini, semantik mahiyyətini və türk mifoloji düşüncəsindəki rolunu geniş şəkildə araşdırmışlar [1, s. 1].

Qədim türklərin mifoloji dünyagörüşündə Tenqri, Umay Ana və Kutsal Yersu ən mühüm ilahi varlıqlar kimi qəbul edilirdi. Umay kosmosun yer qatına enə bilən, bəzən quş kimi təsəvvür olunan, bəzən isə uçan ruhu xatırladan bir varlıq kimi təqdim olunurdu.

Şumer mədəniyyətindəki İnanna tanrıçasının Umay ananın ilkin prototipi olması ehtimal oluna bilər.

Umay kultuna aid vizual təsvirlər və ikonoqrafik elementlər son dərəcə zəngin və çoxşaxəlidir. Alov və mağara kimi arxaik motivlər, üçdilimli tac forması, ağcaqayın ağacı, ox-yay kompleksi, quş obrazları və açıq əl işarəsi bu ilahi varlığın həm həyatverici, həm də qoruyucu mahiyyətini ifadə edən əsas simvollarıdır. Bu motivlər Umayın yaddaşda həm ana-ruh, həm də mühafizəçi qüvvə kimi yaşamasını təmin edən **simvollar** sayılır.

Türk mifoloji obrazları üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Umayla bağlı təsəvvürlər zaman və məkan baxımından geniş yayılaraq

müxtəlif bölgələrdə fərqli bədii formalar qazanmışdır. Bu mədəni yaddaş elementləri Azərbaycan etnoqrafik mühitində də iz buraxmış, xüsusilə qadınların əl işlərində – tikmə, toxuculuq və məişət əşyalarının dekorunda – yerli üsluba uyğun şəkildə yenidən təcəssüm etmişdir.

Belə nümunələrdən biri kimi Şuşada qorunub saxlanmış və XX əsrin əvvəllərinə aid edilən Humay təsvirli çanta diqqəti cəlb edir. Bu əşya Umayla bağlı qədim təsəvvürlərin Azərbaycan sənət mühitində yalnız yaşadığını deyil, həm də özünəməxsus bədii forma alaraq davam etdiyini nümayiş etdirən dəyərli materiallardan biridir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Şuşaya məxsus Humay təsvirli çanta [3].

Şəkil 2. Adıgey qadın aksesuarı. Dekorativ kompozisiya baxımından Azərbaycan nümunələri ilə müqayisə imkanı yaradan ənənəvi çanta [4].

Tarix Müzeyinin 27 iyul 2022-ci il tarixli məlumatında qeyd edilir ki, keçmişdə qadınların gündəlik istifadə etdiyi toxuculuq və tikmə üsulu ilə bəzədilmiş aksesuarlar həm məişət zərurətini qarşılayır, həm də estetik zövqün ifadəsinə çevrilirdi. Müzey həmin çantanın güləbətini və digər ənənəvi tikmə texnikaları ilə işlənmiş incə bir nümunə olduğunu, həmçinin üzərində stilizə olunmuş Humay təsvirinin qədim mifoloji təsəvvürlərin davamlılığını əks etdirdiyini vurğulayır.[3] Türk mifoloji ənənəsinin vizual motivlərinin geniş coğrafiyada yaşaması faktı Azərbaycan nümunəsini daha da gücləndirir. Oxşar dekorativ motivə Adıgey material mədəniyyətində də rast gəlinir. 2024-cü ildə Moskvanın Şərq Mədəniyyəti Mərkəzində açılmış “Toxuma. Kağız. Gümüş” adlı sərgidə nümayiş olunan çerkes qadın aksesuarları arasında forması və kompozisiya prinsipləri baxımından Şuşa çantası ilə bənzərlik göstərən nümunə təqdim olunmuşdur (Şəkil 2) [4]. Bu Umay motivinin

Azərbaycanın və ümumtürk mədəniyyətinin ortaq mifoloji yaddaşı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qorunan və XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid edilən pulqabı, Umayla bağlı ənənələrin lokal sənət təcrübəsində necə davam etdiyini izləməyə imkan verən dəyərli nümunələrdən biridir.

Şəkil 3. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid Umay təsvirli pulqabı [5].

Sözügədən pulqabında dəri və məxmər üzərində dekorativ elementlər işləmişdir. Ən diqqətçəkən cəhətlərdən biri isə üzərində qədim türk mifoloji sisteminə mənsub iki simvolun – tısbağa obrazının və Umay təsvirinin – birlikdə əks olunmasıdır. Bu motivlərin yanaşı tətbiqi pulqabının həm qoruyucu, həm də bərəkət gətirici funksiyalara aid edildiyini göstərir. Qədim türk inancında tısbağa dünyanın quruluşunu daşıyan və onu sabitlikdə saxlayan varlıq kimi qəbul olunur; Umay ana motivi ilə ortaq cəhəti nazar, pis gözdən qorumaq məqsədi ilə iki fiqur da uşaq beşiklərindən asılır. Uzunömürlülük, mühafizə, bərəkət və ədalət rəmzi sayılan bu obrazın məmulat üzərində işlənməsi isə ona qoruyucu-magik mənə qazandırır [2, s. 149].

Farida Xəlilovanın Azərbaycan qızıl saplı tikmə ənənələri ilə bağlı araşdırmalarında təsvir olunan XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid daraq qabı (Şəkil 4) xüsusi diqqətə layiqdir. Çantanın məxmər və sapla işlənmiş naxış quruluşu, həmçinin metal saplarla aparılmış bəzək elementləri onun yüksək bədii-estetik səviyyəsini təsdiqləyir [6, s. 849].

Daraq qabının ornamentindəki mərkəzi motiv məqalənin əvvəlində təqdim olunan digər materiallarla, xüsusilə də Şəkil 1-dəki Şuşa çantası və Şəkil 3-dəki pulqabıda rast gəlinən Umay təsviri ilə tipoloji oxşarlıqlar yaradır. Bu

nümunədə motivlərin mərkəzi fiqurun quş formasını yada salan motivlərlə əhatələnməsi mərkəzi motivin Umay kultu ilə əlaqələnmə ehtimalını artırır.

Şəkil 4. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid daraq qabı [7].

İstifadə olunan ornamental elementlər baxımından şəkil 4-dəki çantaya müəyyən mənada bənzərlik göstərən digər nümunə isə şəkil 5-də verilmiş XIX əsrə aid kisədir. Mərkəzdə yerləşdirilmiş qadın fiqurunun ətrafını quş motivlərinin dövrələməsi bu tikməni şəkil 4-də təqdim olunan nümunə ilə yaxınlaşdırır. Kompozisiyanın yuxarı hissəsində isə Şəkil 3-dəki kimi tısbağa təsvirinin əlavə olunması diqqət çəkir. Quş və tısbağa kimi qoruyucu xarakterli simvolların eyni kompozisiyada birləşməsi həmin kisənin sahibini bəd-nəzərdən və zərərli təsirlərdən qorumaq məqsədi ilə hazırlanmış olduğunu göstərir.

Şəkil 5. Kiçik çanta. Bakı, XIX əsr [6].

Nəticə. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Umay ana motivlərindən olan quş və mərkəzi qadın fiquru Azərbaycan tikmələrində sıxılıqla rast gəlinir. Bu motivlər sadəcə estetik deyil, eyni zamanda magik funksiyaları yerinə yetirir və məişət əşyalarında tətbiqi qədim dövrdən gələn inancın gündəlik həyatın bir parçasına çevrilməsini göstərir. Şuşa çantası, pulqabı, daraq qabı və kisə nümunələri üzərində aparılan analiz bu sənət nümunələrində qorunub saxlanılan ornamentlərin qədim türk dini inanclarının vizual davamı kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Avşar, L.** (2012). *Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri*. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi.
2. Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
3. **Azərbaycan Tarix Muzeyi.** (2022, 27 iyul). *Şuşaya məxsus sənət incisi- XX əsrin əvvəllərinə aid Humay təsvirli çanta*.
<http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4018>
4. **Sovetskaya Adıgeya.** (2024, İyun 11). *В Москве работает выставка предметов материальной культуры адыгов из частных коллекций*.
<https://sovetskaya-adygeya.ru/2024/06/11/v-moskve-rabotaet-vystavka-predmetov-materialnoj-kultury-adygov-iz-chastnyh-kollekcij/>
5. AZƏRTAC. (2022, July 27). *XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərinə aid unikal pulqabı*.
<https://azertag.az/xeber/xix-esrin-sonu-xx-esrin-evvellerine-aid-unikal-pulqabi-2497580>
6. Khalilova, F. (2025). *The Techniques of Gold Work Embroidery in Azerbaijan*. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 10 (Özel Sayı).
7. Azerhistory.com. *Азербайджанская баня XIX — начала XX вв.: от расчесок до средств для очищения лица, т.у. Принадлежности бани Азербайджана XIX— нач. XX вв. (ФОТО)*

Saltanat Afandiyeva Zakir gizi

The Place of Umay Ana Belief in Azerbaijani Embroidery Art

Summary: The article shows how the ancient Turkic belief in Umay Ana is reflected in the traditional embroidery art of Azerbaijan. The main focus of

the study is to identify the common features that appear when Azerbaijani decorative-applied art is compared with various samples of early Turkic artistic heritage and to analyze the symbolic connection between embroidery motifs and the figure of Umay Ana. The research explores the ways in which anthropomorphic and zoomorphic representations associated with the Umay cult were integrated into Azerbaijani clothing traditions, particularly in the protective motifs preserved within embroidery compositions. The study is based on materials from the textile and applied arts collections of the National Museum of the History of Azerbaijan, archaeological findings, examples of artistic heritage belonging to other Turkic peoples, as well as Scytho-Saka iconographic imagery (Bessonova, Skobelev, etc.). The hypothesis that the visual image of Umay Ana has been stylized over a period of time and evolved into new ornamental shapes within the decorative framework of “*güləbətın*” embroidery is posited. The results of this research indicate that some forms found in the decorative elements of Azerbaijani embroidery should not be “just” regarded as decorative and aesthetic forms, but rather as elements that represent ancient Turkic religious beliefs and have retained important archaic-symbolic layers.

Key words: Umay Ana, Turkic mythology, symbolism, embroidery art, decorative and applied arts, mythological motifs, Azerbaijan, folk art.

Салтанат Эфандиева Закир гызы

Место верования Умай Ана в азербайджанском искусстве вышивки

Резюме: В своем исследовании мы прослеживаем, как в трудах азербайджанской народной вышивки взаимодействуют образы Умай-Аны – одного из важнейших образов тюркской мифологии и тюркский этноструктурный миф, основанный на символическом значении на уровне внутримифологических элементов – мотивов мифологии. Мы уделяем внимание выявлению общих свойств, которые и находим при сопоставлении образцов олдтюркского искусства и образцов азербайджанского декоративно-прикладного творчества и при попытке посторонить вышивальные мотивы от оттенков Умай-Аны. В статье рассматривается вопрос о проникновении антропоморфных и зооморфных образов важнящей образованной религиозно-мифологическими ценностями Умай культуры азербайджанцев через тканево-предметную культуру, затем через вышивочные композиции. Для своего исследования

мы использовали текстильное и декоративно-прикладное фонды историко-фольклорного музейного квартала Национального музея Азербайджана, материалы археологии, сравнительные сведения с художественным наследием и других тюркских народов и скифо-сакской иконографией (Баллод, Карасев, Кондратьев, Пиотровский, Шафаревич и др.). Образ Умай-Аны со временем, стилизуясь, проявляется в процессе гюлябчиличества, обогащая разрабатываемую композицию новыми знаково-выразительными элементами. Полученные результаты показали, что некоторые мотивы азербайджанской вышивки следует рассматривать в качестве не только эстетических, но и носителей нечетких связей с знаковыми значениями прошлого, идущими от тюркского мифа к глубочайшей древности.

Ключевые слова: Умай Ана, тюркская мифология, символизм, вышивальное искусство, декоративно-прикладное искусство, мифологические мотивы, Азербайджан, народное искусство.